

VAHIT TÜRK,

*Istanbul Kultur universiteti o'qituvchisi¹***OLIM, ZIYOLI, DONO²**

Barcha mavjudotlarga nisbatan aql, tafakkur va idrok kabi ustunliklar bilan yaratilgan insoniyat ana shu ustunliklari orqali qozongan qobiliyatlar bilan o'z borligini saqlab qolishga va boshqa mavjudotlar ustidan hukmronlik o'rnatishga muvaffaq bo'lgan, tabiat hodisalaridan himoyalaniib, ko'p hollarda ularni o'ziga bo'ysundirish yo'llarini topgan. Bu yo'ldagi urinishlarini amalga oshirish jarayonida u bilim nimaligini tushungan, uning qadr-qimmatini anglagan, olgan ma'lumotlarini jamlab o'zining til boyligi bilan kelajak avlodlarga yetkazib kelgan. Bu urinishlar insoniyat qayd ostiga ola boshlagan davrlardan, hatto insoniyat mavjud bo'lgan davrlardan boshlanib to hozirgi kungacha davom etmoqda. Shu orqali bilim olish, ilm ishlab chiqarish, ilmga intilish, ilm to'plash va to'plaganini keyingilarga o'tkazish ko'pchilikning hayotiy maqsadi bo'lib kelgan.

Pavlov haqida bir voqea aytiladi. Bu mashhur olim har kuni ertalab soat sakkizda o'z laboratoriyasiga borib, o'sha kuni o'tkazadigan tajribalariga tayyorgarlik ko'rar, yordamchisi esa soat to'qqizda kelib, birga ishlay boshlashardi. Bir kuni Pavlov odatdagidek laboratoriyasiga boradi, lekin soat to'qqizda yordamchisi yo'q edi, soat o'n ham bo'ladi, yordamchisi yana yo'q, o'sha kuni yordamchisi laboratoriyaga umuman kelmaydi. Ertasi kuni u kelganida Pavlov "*Nega kecha kelmading?*" deb so'raydi. Yordamchi "*Kecha mamlakatda inqilob bo'ldi, janob*", deydi. Shunda Pavlov "*Bolam, inqilob bo'lgan bo'lsa, bundan sizga nima?*" deb javob beradi.

Pavlovning fikricha, inqilob sodir bo'lishi, uning ijtimoiy hayotga ta'siri, inqilobdan keyin ham o'zini, ham jamiyatni qanday hayot kutayotgani muhim emas. Bu so'zlarni eshitgan odam darhol Pavlov o'z ishiga qanchalik ahamiyat bergani haqida o'ylaydi va uning nomi bekorga tilga olinmasligi, u bunga munosib ekaniga ishonadi. Bu haqiqat. Olim har qanday sharoitda ham o'z ishini qilish haqida o'ylaydigan va o'z ishini hamma narsadan ustun qo'yadigan odamdir. Olimning maqsadi ilm bilan shug'ullanishdir. Uning ishining natijasi kimga yoki nimaga foyda keltirishi unga qiziq emas. U o'zining laboratoriyasida, kutubxonasida, tabiat qo'ynida, qaysi sohada bo'lishiga ko'ra vaqtini o'tkazib, umrini ilm-fanga bag'ishlaydi. Uning ongi doimiy ravishda shug'ullanayotgan fan bilan band bo'lib, hayotga munosabatini ham o'z sohasiga oid ishlari bilan belgilaydi. Uning uchun baxt manbai uning tadqiqotlaridir. U bu ish bilan baxtli bo'ladi va u baxtli bo'lgach yangi ishlarga shoshadi va bular bilan vaqt o'tkazishdan zavqlanadi.

Bilimdon olim jiddiy ta'lim-tarbiya bilan yetishib chiqadi va toki hayot ekan o'z sohasiga oid ishlarni kuzatishdan, o'rganishdan uzoq turolmaydi va bundan cheksiz zavq oladi. O'rgangan sari o'rgatish mahorati ortib boradi va boshqa olimlarni yetishtirib chiqarishga intiladi. Chunki olim bo'lishning muhim talablaridan biri o'z tadqiqotiga yangi ma'lumotlar qo'shadigan izdoshlar tayyorlash, ularga yo'l-yo'riq ko'rsatish, usullarni o'rgatishdir. Yaxshi olimdan kutiladigan fazilatlardan biri bularning barchasini qilish bilan bir qatorda o'z ilmini qizg'onmaslikdir. Chunki ilm-

¹v.turk@iku.edu.tr² 2025-yilning 6-7-fevral kunlari Anqarada bo'lib o'tgan Prof. Dr. Ahmet Bijan Erjilasun simpoziumida taqdim etilgan ma'ruza.

fan taraqqiyoti shunga ham bog'liq. O'z ilmini qizg'onib, uni baham ko'rishdan qochadigan kishi olimlik maqomiga soya soladi.

Olimning xato qilish va yanglishish haqqi bor. Chunki xatoliklar ishlashdan kelib chiqadigan holatlardir. Agar biror ish qilmasangiz, hech qanday xatoga yo'l qo'ymaysiz, yanglishmaysiz. Fakultet koridorida "Ahmet Caferog'luning xatosini topdim" degan talabaga ustozining javobi naqadar go'zal edi.

Olim – bu o'z sohasi haqida tushlar ko'radigan kishi. Oylarcha bir qo'lyozma ortidan quvib, uning izini topa olmagan Mukrimin Xalil Yinanch asarga qanday ro'para kelganini shunday hikoya qiladi: *"Bir kuni tushimda otam ko'rinib: "Ertaga juma namozini Ayasofyada o'qiylik, o'g'lim", dedi. Uyg'onganimdan so'ng o'ylanib qoldim va o'zimga savol berdim: "Otam doim juma namozini Sulaymoniyada o'qirdi, nega Ayasofya degan ekan, hayronman. Shu tarzda o'ylab, Ayasofyaga bordim va u yerda izlagan qo'lyozmani topdim."*

Ilm-fan bilan shug'ullanuvchi shaxs qaysi sohada bo'lishidan qat'i nazar, u ko'plab savollarni o'ylaydi va shu savollarga javob topish uchun umrini sarflaydi. Olimning o'z sohasiga bo'lgan qiziqishi endigina gapirishni o'rganayotgan, hayotni, atrof-muhitni, tabiatni tushunishga, ma'no berishga harakat qilayotgan yosh bolaning qiziquvchanligiga o'xshaydi.

Savollar qiziqishning mahsulidir. So'raydigan savoli ham, qiziqishi ham bo'lmagan, boshqacha qilib aytganda, izlashga savoli bo'lmagan, yoki umumiy ma'noda qiziquvchanligi yo'q kishidan aslo olim chiqmaydi. Chunki qiziquvchan bo'lmagan odam o'rganadigan bilimning o'zi yo'q. Ehtimol, inson faqat o'qitish va shu yo'l bilan pul topish maqsadida o'qituvchi bo'lishi mumkin, ammo bu yondashuvdan doimiy bilim yoki boshqa tadqiqotchilar foydalana oladigan manbani kutib bo'lmaydi.

Ilmga intiluvchi odamning birinchi savoli *"Nima qilaman?"*, ikkinchi savoli *"Nega buni qilaman?"*, keyingi bosqich *"Qanday qilaman?"* bo'ladi. Bu savollarga javob izlayotgan olim nomzodi avval qo'l ostidagi ma'lumotlarni tasniflaydi, so'ngra tasniflaganini tahlil qiladi, yechadi. Yechimlarini baholab, so'ngra xulosalar chiqaradi. Natijaning ta'lim sohasiga hissasi bormi; tanlangan mavzu va sanab o'tilgan savollarga berilgan javoblar yetarli yoki yetarli emasligi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, tasniflash, tahlil qilish, baholash va xulosa qilishning to'g'ri bajarilganligiga ham bog'liq.

Ilm bilan shug'ullanishning natijasi; mavqe, yaxshi yashash, moddiy manfaat va h.k. bo'lishi mumkin, ammo olim ilm-fan bilan shug'ullanayotganda bu va shunga o'xshash narsalarni maqsad qilmaydi. U o'z bilimlarini bular uchun vosita sifatida ishlatmaydi. Ilmiy axloq va tarixiy tajriba bizga bunday bo'lmasligi kerakligini doimo eslatib turadi. Ilm bilan shug'ullanib boyib, farovon moliyaviy hayotga ega bo'lgan haqiqiy olimlar shundoq ham juda kam. Ularning aksariyatining esa marketolog tomoni olimlik tomonidan ustunroq kelganidan shunday bo'ladi.

Balasog'unlik Yusuf aytganidek, *"Inson aqli bilan yuksaladi, ilm bilan o'sadi; Bu ikkisi bilan inson hurmatga sazovor bo'ladi"*. Yana bir baytida u: *"E'tibor bersangiz, har kim ustiga bir narsa kiyadi, lekin aqlli va bilimdonning qadri kiygan kiyimida emas, mohiyatidadir"* (Arat-1974), deydi. Boshqacha qilib aytadigan bo'lsak, olim o'zi egallab turgan olimlik unvoni tufayli allaqachon qadr va obro'-e'tiborga ega bo'ladi, uning qadr-qimmat qozonishi uchun mansab yoki boylik kerak emas. Agar buning aksi bo'lsa, axloqiy muammo bor degani. Agar ilmiy jamoatchilik bunday holatlarga kerakli munosabatni bermasa va vaziyatga e'tibor bermasa, axloqiy muammo umumlashib, bu tushuncha axloqqa aylanib qoladi. Bunday sharoitda chinakam olim yolg'iz qoladi, ko'pincha o'ziga chekinadi, gohida ranjiydi, bir burchakka chekinadi, lekin ilmga bo'lgan muhabbati odatda uni tinch qo'ymaydi, imkoni boricha, shart-sharoit darajasida ko'proq ishlashga, mahsulot chiqarishga intiladi.

Olimning bilimdan mansab uchun foydalanishi ulug' ziyolilarimiz, donishmandlarimiz tomonidan ma'qul ko'rilmagan, bunday kishilar hatto og'ir haqoratlar bilan tilga olingan. Mavzu yuzasidan fikrini bildirgan Alisher Navoiy, "Hayrat-ul-abror"ning yigirmata maqolasidan birini ilm va olimlarga bag'ishlaydi. Darhaqiqat, bu Navoiy asarlarida keng yoritilgan va alohida o'rganishga loyiq bo'lgan mavzulardan biridir. Mavzuga oid asarning bir necha baytini quyidagicha keltirishga harakat qildik: "*O'z ilmi bilan mansabga erishmoqchi bo'lgan odam dengiz suvi bilan terni birdek tutadi*", "*O'laksa topishni maqsad qilgan itga chiroyli kiyim kiydirishning nima keragi bor?*", "*Mansabga erishish uchun ilm olgan pastkash ipak bilan ifloslikni yopgandekdir.*" Navoiy haqiqiy olimni shunday ta'riflaydi: "*Haqiqiy olim o'choqdir, yuz tomoni esa gavhardir. U bir koinotdir, har yoni yulduzdir*". "*O'chog'idagi gavharlarning bari top-toza, osmonidagi yulduzlar esa yorqin*". "*Bunday baxtga erishgan odam dunyoviy boylik va mavqega nazar tashlamasligi ajab emas.*" (Türk-Doğan-2015) Bizningcha, bu misralarda xislatlari bayon qilingan kishi olimlikdan-da yuqori bir sifatga erishgan kishidir. Navoiy ularni haqiqiy olim deb ta'riflasa-da, olimlikdan ham yuqori bo'lgan qadriyatni bildiruvchi "*dono*" degan nom bilan atalsa, maqsadga muvofiq bo'ladi.

Ziyoli bo'lish olim bo'lishdan farqli xususiyatlarni talab qiladi. Har bir olim ziyoli bo'lavermaydi. Chunki ziyoli bo'lish shartlari, kishidan talab qiladigan narsalari, jamiyatning ziyolidan kutgan narsalari yoki ziyolining jamiyatga berishi kerak bo'lgan narsalari boshqacha va xilma-xildir.

Ziyolini ham savollar qiynaydi, lekin ziyolining savollar sohasi olimnikiga qaraganda ancha kengroq, qamrovliroqdir. Olimning savollari, mas'uliyati o'zi mehnat qilib, ro'zg'or tebratib kelayotgan soha bilan bog'liq bo'lsa, ziyoli o'zi yashayotgan jamiyat va hatto, umuman insoniyat muammolari haqida savol berishga, tahlillar, tasniflar, yechimlar taklif qilishga harakat qiladi (Öztürk-2013).

Olim kabi ziyoli ham yaxshigina ta'lim olib yetishadi, biroq insonning olim bo'lishi uchun olgan bilimi birlamchi talab bo'lsa, ziyoli bo'lishi uchun insonning birinchi talabi insonning o'z mehnati, miyasi vazifalaridan foydalanish shaklidir. Olim o'zi shug'ullanayotgan fan sohasiga oid qonun-qoida va uslublar asosida ishlaydi, lekin ziyoli aqli va fikrini cheklovchi cheklovlarni olib tashlagani, to'siqlarni yengib o'tgani darajasida o'zini takomillashtirib, bu nomga munosib bo'lishi mumkin. Ziyoli nomzodining kurashi ko'proq o'z ichiga qaratilgan. U bu ishda muvaffaqiyat qozongan darajada ziyoli bo'lishga loyiq bo'ladi.

Olim o'z ta'lim sohasi bilan bog'liq yangiliklar, yangi kashfiyotlar va yangi istiqbollarni taqdim etishi mumkin. Ziyoli deganda o'zi yashayotgan jamiyat haqida yoki kengroq ma'noda insoniyatning ahvoli va kelajagi haqida fikr yurita oladigan, ijodiy va ta'sirchan g'oyalarni ilgari sura oladigan shaxs tushuniladi.

Ilm-fan bilan shug'ullanuvchilarning tafakkur olami ularning ta'lim sohasi bilan chegaralangan bo'lsa, ziyoli keng ommani o'ylantirayotgan masalalarga yechim ishlab chiqarish fikri bilan harakat qiladi.

Olimlar va ziyolilarning umumiy bir jihati shundaki, har ikkovida ham bitmas-tuganmas hayajon va shu hayajondan kelib chiqadigan quvvat bor.

Olimning ishi o'z sohasi bilan bog'liq bo'lgani uchun jamiyatda obro'-e'tibor egalari bilan unchalik aloqasi bo'lmaydi, kattalarning mushugini pisht demaydi. Ayniqsa, tabiiy fanlar bilan shug'ullanuvchi olimlar dunyosi ularga xos, ularga tegishlidir, chunki ular deyarli kundalik ishlardan tashqarida. Ijtimoiy fanlarda turli vaziyatlar yuzaga kelishi mumkin, lekin bu yerda ham olim kerak bo'lganda o'z tadqiqotlari natijalarini taqdim etishdan nariga o'tishni lozim topmaydi. Ziyoli uchun vaziyat boshqacha. Ziyoli o'z bilim va tajribasini jamiyat uchun ishlatish zaruriyatini o'z hayotining sabablaridan biri deb biladi va bu borada murosasiz ish tutgani uchun ba'zan

hokimiyat egalarini bezovta qilishi mumkin. Shu ma'noda ziyoli ba'zan hokimiyatga qarshi o'z fikrini himoya qiluvchi isyonchi sifatida namoyon bo'ladi. Bunday holda, ziyoli hokimiyat egalari bilan yaxshi munosabatda bo'lmaydi va hatto shaxsiy hayotida ham ba'zi muammolarga duch keladi. Ma'lumki, yaqin tariximizda ham, uzoq o'tmishimizda ham bu holatga misollar ko'p, lekin zolimlar yo zulmi bilan yodga olinadi yoki unutiladi, mazlumlarsa, odatda, yaxshi ot bilan eslanadi. Agar Xalloyi Mansur, Nasimiy, Pir Sulton Abdal, Shayx Badriddin va yaqin o'tmishdan Ziyog'kalp, Mehmet Akif, Nihal Atsiz, Galip Erdem, Nejmettin Hajeimino'g'lu kabilarni eslasak, aytmoqchi bo'lganlarimiz yana-da aniqroq tushuniladi.

Sohasi ijtimoiy fanlar bo'lganlar, xususan, til, tarix, adabiyot, falsafa va jamiyatshunoslik kabi sohalar bilan shug'ullanadiganlar orasida olim bo'lish bilan birga ziyoli xulq-atvorni ham ko'rsatadiganlar ko'pligi ko'rinib turibdi. Bu sohalar mazmuniga ko'ra olim bo'lish ziyoli bo'lishning ko'pincha ichma-ich bo'lib ketgan sohalaridir. Turkologiya sohasi bu turkiylik yaratgan va bir ma'noda turklarni yaratgan his-tuyg'ular, fikr va materiallar bilan shug'ullanadigan sohadir. Bu sohada faoliyat yuritayotgan asli turkiy olim o'zi ishlayotgan sohaga ham ilmiy me'yorlar, ham hissiyotlar bilan yondashishi va o'z ishini shu asosda olib borishi muqarrar. Tuyg'ularning ishtiroki ilm mezonlaridan uzoqlashtiradi, deb o'ylanishi mumkin, ammo bu holat insonning olgan ilmiy tarbiyasi bilan to'liq bog'liq bo'lib, hamma odamda bir xil natija bo'lavermaydi. Bu holatning muhim natijalaridan biri shundaki, olim ham ziyolining xulq-atvorini namoyon qiladi va bu ikki xususiyatni o'zida mujassamlashtiradi. Ijtimoiy fanlar sohasida faoliyat yuritayotgan olimlar orasida ziyoli degan unvonga ega bo'lganlarning ko'pligi ularning faoliyat yuritayotgan sohasi bilan bevosita bog'liq.

Ziyolining qiziqish doirasi – bu butun insoniyat. U o'zining barcha harakatlari tamaliga va markaziga insonni qo'yadi, insoniyatga keng nuqtai nazardan qaraydi. Ziyoli e'tiroz bildirish qobiliyati juda rivojlangan shaxsdir. Noto'g'ri narsani ko'rsa, chidayolmay aralashadi, e'tiroz bildiradi va hatto isyon ko'taradi.

Inson o'zi tug'ilgan jamiyatning an'analari, e'tiqodlari, odatlari bilan ulg'ayadi. U go'dakligidanoq hech qachon savol berishni xayoliga ham keltirmaydigan ba'zi tushunchalar va qarashlarga ega bo'ladi. Jamiyatning katta qismi tomonidan me'yoriy qabul qilingan bu tushunchalar vaqt o'tishi bilan ba'zi odamlar tomonidan shubha ostiga olinadi. Ziyoli – bu savollar va subhalar natijasida o'zi noto'g'ri deb bilgan narsani jasorat bilan aytadi va nimani o'zgartirish yoki umuman yo'q qilish kerakligini bildirishdan tap tortmaydi. Boshqacha aytganda, ma'rifat egasi ziyoli kishi zarur topsa, jamiyatga qarshi turishdan toymaydi.

Ziyolilarning yo'qligi yoki tanqisligi yoki ziyolilarning jamiyatlarda qadrsiz ko'rinishi, ta'sirsiz bo'lib qolishi yoki boshqaruvchilar, siyosatchilar tomonidan qadrsizlanishi qanday oqibatlarga olib keladi? Bu savolga javob sifatida biz yashayotgan Turkiyani ko'rsatish mumkin. Biz yashayotgan, ko'z qorachig'imiz bo'lgan yurtimizda bugun *hamma har ishni qila oladi va hamma har narsani biladi* davri boryapti. Ilm qadrsiz bo'ldi, olimu ziyolilar xor bo'ldi, ranjida qilinib, og'zi yopildi.

Donolik bu olim va ziyoli bo'lishdan-da yuqori bo'lgan sifatdir.

Dono kishining eng o'ziga xos xususiyati uning yetukligidir. Qadimgi matnlarimizda “kamolot” martabasi deb ataladigan yetuklik bir ma'noda tasavvufiy shaxsiyatga va so'fiylik xususiyatiga ishora qiladi. Yetuklik, boshqa ma'noda, ko'ngil egasi bo'lish, ko'ngli boy, ko'ngli saxovatli bo'lish, borliqqa ko'ngil ko'zi bilan qaray bilishdir. Boshqacha qilib aytganda, qalb va yetuk shaxsiyat bir-biriga chambarchas bog'liq ikkita tushunchadir.

Dono inson deganda nafaqat insonga, balki barcha mavjudotlarga ko'ngil ko'zi bilan qaray oladigan, barcha mavjudotlar bilan suhbat qura oladigan, barcha mavjudotning o'ziga xos xususi-

yati bor, deb o'ylaydigan va shunga yarasha harakat qilishni biladigan, teranlik va hissiy og'irlik har bir fe'l-atvorida namoyon bo'ladigan insondir. Bu jihatdan dono kishi san'atkor ruhiyatga egadir, shoirdir, ishq ahlidir.

Dono odam bilimi bilangina emas, balki xatti-harakatlari, muloyimligi, xotirjamligi va so'zining qalblarga kirib borishi bilan ta'sir qiladi. U eng qarama-qarshi vaziyatlarni gapirganda ham, eshituvchilar orasida e'tiroz bildiruvchi osonlikcha chiqmaydi. Chunki u hayot orqali pishgan odamdir. Xomlik unga yarashmaydi, undan uzoqda.

Dono odam irfon va hikmat egasidir. U go'yo ming yillar avvalgi donishmandlarning merosxo'ri. Ularning bugungi kungacha yetib kelgan vakilidek ko'riladi.

Dononing oddiy so'zlarida ham ma'no va hikmat izlanadi, o'sha oddiy so'z u murojaat qilgan kishilarning qalbidan, zehndan joy topadi. Chunki uning o'ziga xos uslubi bu so'zni qadrli qiladi.

Dono kishi dunyo va uning ne'matlariga unchalik ahamiyat bermaydi. U dardga duchor bo'lgan odamdir, lekin uning dardi dunyo dardi emas, balki insoniyat, tabiat, borliq bilan bog'liq muammolardir. Olis-olislarda azob chekayotgan odam haqida u qayg'uradi. Nevada cho'lida yadro sinovlari natijasida vayron bo'lgan mahalliy amerikaliklar va Semeydagi yadroviy sinovlar natijasida xuddi shunday vayron bo'lgan qozoqlar uning dard yuklari orasidadir. Orol va Urmiya ko'lining quritilishi, yo'q qilingan uyg'urlar, yo'q bo'lib ketgan falastinliklar uning boshiga tushgan musibatlarning bir qismidir. U Afrikaning begunoh qora tanli xalqining taqdiridan xavotirda. Mafkuralardan ko'r bo'lib birini ko'rib, ikkinchisiga ko'zini yumganlar ham dono kishining dardlari orasidadir. U bunday odamlarni ham tushunishga harakat qiladi. Chunki dono inson aqli bilan emas, qalbi bilan fikrlaydigan kishidir. U aqlni ham, qalbni ham e'tiborsiz qoldirmaydi, lekin tanlash kerak bo'lganda, u qalbga moyil bo'ladi.

Olim va ziyoli uchun zarurat, deb aytganimiz ta'lim dono kishi uchun birinchi shart emas. Hech qanday ta'lim olmagan, lekin o'zi voyaga yetgan jamiyatning go'zal xususiyatlarini o'tmishdan suzib olib, ularni o'zlashtirgan va ularni o'z aqli orqali filtrlash bilan birga, o'ziga xos qo'shimchalar ham qilgan donolar haqida ko'plab misollar keltirish mumkin. Bunday donolikning keyingi davrdagi muhim namoyandasi Oshiq Veyseldir, deyishimiz mumkin. Veyselning soz chalishi haqida mutoyiba qilmoqchi bo'lgan bir kishi "*Oshiq, hamma soz chalayotganda barmoqlarini qimirlatadi, ammo sizning barmoqlaringiz qimirlamaydi. Buning sababi nima?*" deb so'raydi. Aytishlaricha, Oshiq bu beadab savolga "*Ular men topganimni qidirib yuribdi*", deb javob bergan ekan. Oshiq Veysel va shunga o'xshash donolar, hammaning izlagan narsasini topgan kishilardir. Bu donolik turini irfon donoligi desak xato bo'lmaydi. Ta'lim donolikning birinchi sharti emas, lekin bilimdon donolik irfon donoligidan ko'ra samaraliroq va doimiyroq natijalar berishi mumkin.

Buyuk alloma va donishmandlarimizdan Faxriddin Roziy Xorazmshoh diyoriga boradi, ammo sulton unga unchalik e'tibor ko'rsatmaydi. Biroz vaqt o'tgach, sulton bu holatdan pushaymon bo'lib, olimni xursand qilish yo'llarini izlaydi, ammo olim bunga qiziqmaydi. Bir kuni hammomda uchrashganlarida, sulton undan qiyomat qanday bo'lishini so'raydi va shunday javob oladi: "*Qiyomat shu hammomga o'xshaydi. Senga o'xshagan mavqe va boylik egalari kirgach, ularning barcha mollari tashqarida qoladi, men kabi ilm va amal egalari esa yiqqan narsalarini o'zlari bilan olib ketadilar*". (Türk-Doğan-2015)

O'rxun yodgorliklarida turk davlati an'analarga oid ayrim alohida holatlar e'tiborni tortadi. Shulardan biri "*Otam – Eltarish Xoqon, onam – Elbilga Xotun*" iborasida yashiringan. Bu yerda kishi ismi sifatida ko'rilgan Eltarish va Elbilga xoqonlik va xotunlik unvonlari bo'lsa kerak. Erkak, ya'qni xoqon hokimiyatni ifodalaydi va Eltarish deb ataladi, chunki uning vazifasi xalq va mamlakatni birlashtirish va terib to'plashdir. Xoqonning xotini Xotun esa uning eng yaqin maslahatchisi hisoblanib, davlat boshqaruvida yetuk shaxs, bilim va tajribaga ega bo'lishi talab

qilinadi. Bu xususiyatlarni o'zida jamlagan ayolning unvoni "*Elbilga*" edi (Şirin-2020). Ayollar tomonidan donolikning namoyon bo'lishini jinsiy kamsitish mumkin bo'lmagan, erkin fikrlash va yashashning asosiy manbai deb bilishimiz mumkin bo'lgan dasht hayotining tabiiy natijasi sifatida qarash maqsadga muvofiq bo'ladi, deb o'ylayman. Kuch, ilm va donolik yonma-yon bo'lsa, davlat mustahkam poydevor asosida ko'tariladi. To'nyuquqning unvoni ham "*Bilga*" ekanligini e'tiborga olsak, bu tushunchaning turk davlati an'anasi va turkiy jamiyatda naqadar qadrli ekani tushuniladi. Yana bir go'zallik shundaki, Eltarish va Elbilganing farzandining ismi Bilga edi.

Turk urf-odatları donolar tomonidan yaratilgan va yana donolar tomonidan har bir davrga moslashtirilgan va bugungi kungacha yetib kelgan. Irqil ota, Bilga To'nyuquq, Yusuf Xos Hojib, Mahmud Koshg'ariy, Xoja Ahmad Yassaviy, Dada Qo'rquq, Yunus Emro, Hoji Bektosh, Alisher Navoiy va boshqalarni o'z davrining turkiy xalqlari donolari deb sanashimiz mumkin. Navoiyning Qo'rquq otani tanishtirar ekan, "*U o'zidan yillar oldin bo'lganlarni va undan yillar keyin nimalar bo'lishini bilishi bilan juda mashhurdir*" degan jumla Qo'rquq otaning donoligini belgilab, yozib olinishini va bu ilmning kelajakka o'tkazilishini ta'minlaydi. Dada Qo'rquq o'g'uznomalarida ham uning donoligiga urg'u berilgan.

Bularning hammasini, ya'ni olim bo'lish, ziyoli bo'lish va dono bo'lish bir odamda jamlanishi mumkinmi? Bu juda kam uchraydigan holat. Jamiyatda bunday kishilarning borligi va ko'pligi o'sha jamiyatning sog'lom bo'lishi, rivojlanib, o'sib borishi, g'oyalar ishlab chiqarishi, boy bo'lishi, insoniyat uchun yangi ufqlar ochib, barcha insoniyatga o'z ta'sirini o'tkazishiga olib keladi. Biroq bunday kishilarning bu ishlarni qila olishining birinchi sharti davlatda, shu orqali jamiyatda qadr-qimmat ko'rishi, davlat va jamiyatga bunday insonlar kerakligini anglab yetishidir. Bunday insonlarning qadr-qimmati ko'pincha o'zlari yashab turgan davrda bilinmaydi, lekin bu insonlar qoldirgan asarlar jamiyat va insoniyatga naf keltirishda davom etaveradi, vaqt o'tib, ular o'z haqqini topadi.

KAYNAKÇA

1. Arat, Reşit Rahmeti, (1974), *Yusuf Has Hacıp Kutadgu Bilig II Çeviri, Türk Tarih Kurumu, Ankara.*
2. Öztürk, Yücel, (2013), *Aydın Kavramının Gelişimi ve Türk Aydınının Günümüzdeki Tavrı, Düşünce Dünyasında Türkiz, Cilt 4, Sayı 19, Ankara.*
3. Şirin, Hatice (2020), *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi, TDK Yay., Ankara.*
4. Türk, Vahit-Doğan, Şaban, (2015), *Ali Şir Nevâyî Hayretü'l-Ebrâr, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara.*

Turk tilidan Saidbek Boltaboyev tarjiması

